

ASYA VE AVRUPA'DAKİ RUNİK YAZILARIN ANONİMLİĞİ, FARKLILIĞI VE YAYILIMI

Edward TRYJARSKI
(E. GÜRSOY-NASKALI)*

V. Thomsen ve W. Radloffun zamanında runik alfabe meselesi herhangi bir karmaşa arzetmiyordu: Orhon ve Selenga nehirlerinin havzalarında bulunan ve başarıyla okunan Türkçe runik harfli metinlerin yanı sıra Yenisey havzasında bulunan ve biraz farklı bir yazı örneğini teşkil eden metinlerin, Orhon metinlerinden biraz daha eski olduğu ve aşağı yukarı Orhon metinlerine benzer bir şekilde okunabileceği düşünülüyordu. Gel gelelim, 18. yüzyılın sonlarında Nagyszentmiklos hazinesinden çıkan metinlerde bir kaç özel işaretin bulunması bu var sayıma bir şüphe düşürmüştü. Fakat bu metinler de bir ölçüde okunabilmişti ve Altay mirasına -özellikle de Türk topluluklarının mirasına- dahil edilebilirdi. Ayrıca, Tuva, Hakasya ve bazı diğer bölgelerde bulunan yazıtlar Yenisey Orhon yazısından sayılabilirdi. 1932'de Talas vadisinde ağaçtan bir çubuk üzerinde bulunan garip bir yazı bilim adamları için gerçek bir şok oldu. Fakat bu vaka da iyi kötü açıklandı: Burada görülen yazının erken Soğut, Arami veya Yunan alfabesinin Heftalit veya Bizans şeklinden türemiş yine bildiğimiz Türk runik alfabesinin bir çeşidi olduğu söylendi. Sonra, Hun ve Avar yazısının muhtemel mevcudiyetinden söz edildi. Ayrıca, Bulgaristan'da ve sınır bölgelerinde kazılarda değişik işaretleri ihtiva eden bulgular ortaya çıktı. Bu bulgular üzerinde fazla durulmadı, runik yazı sistemiyle bağlantılı olabileceği ciddi bir biçimde araştırılmadı, bu işaretlerin mal, aile veya sanatkâr damgaları olduğu söylendi¹. Tarihçi Chernorizets Khrabr, pagan toplumların yazılarını çizgiler,

* "Anonymity, Adaptation and Diffusion on the Asian and European Runic Scripts" başlıklı İngilizce aslından Türkçe'ye Emine Gürsoy-Naskali tarafından çevrilmiştir.

¹ O. Donner, "Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie", *JSFOu.*, XIV, s. 1-71; S. G. Klyastorniy, *Drevnetyurksie runičeskie pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii*, Moskova 1964, s. 44-54; Sir Gerard Clauson, *The Origin of the Turkish "Runic" Alphabet*, *AO*, XXXII, 1970, s. 51-76; A. Róna-Tas, *On the development and origin of the East-Turkic "Runic"*

çentikeler ve tirelerden oluşan bir yazı² diye tarif etmişse de bu açıklama üzerinde durulmamıştır.

Elli yıl gibi kısa bir zamana yayılan araştırmaların ikinci safhası, gerçek başarılar elde etmiş ancak bunun yanı sıra netice getirmeyecek yollara da sapmıştır. Yani, bu dönemde bir önceki neslin ortada bıraktığı hayati sorulara herhangi bir cevap bulunmamıştır. Bu arada, runik harflerin doğu, yani Asya runik harfleri ve batı, yani Avrupa runik harfleri diye iki guruba ayrılması gelenek olmuştur. Kısa metinli yazıtlar "filolojik açıdan değersiz" addedilerek önemsenmemiştir³. Yeni bir ilgi uyanışıyla bir dizi önemli çalışmalar ortaya çıkmıştır. Özellikle de S. J. Bayçorov, N. W. Haussig, S. G. Klyaştorny, I. V. Kormuşın, I. L. Kızlasov, O. Pritsak, A. Róna-Tas ve diğerlerinin sunduğu yeni neşirler ve teorik tahliller değerli çalışmalardır.

Runik harflerin menşei üzerindeki araştırmalar da hiç bir netice vermemiştir; runik harfler anonimliğini sürdürmektedir. Runik harflerin menşei hakkında hiç bir yazılı kaynağın bulunmaması bir kaç sebebe bağlı olabilir; akla ilk gelen sebep konunun kayıtlara geçirilmemiş olmasıdır veya konuyla ilgili belgelerin kaybolmuş olmasıdır, veya konuyla ilgili belgelerin henüz bulunmamış olmasıdır.

Runik harflerin bir hamlede icad edilmiş bir yazı sistemi olduğu görüşünün ve doğrudan doğruya Soğutlardan alındığı genel kamsının aksine runik harfler farklı zamanlarda ve farklı yerlerdeki beylerin, hanların arzularını ve kararlarını ifade eden ve tedricen oluşmuş bir yazı olduğu bugün bize mantıklı gelen görüştür. Söz konusu beyler ve hanlar da her zaman Türk soyundan ve Türkü, Kırgız, Karluk, Uygur, Çik, Bulgar ve belki de Avarlar gibi Türkçe konuşan kimseler olmamış, Alan ve saire gibi İran soylu beyler olmuştur.

Ödünç alınan runik harflerin uygulanacağı dilin veya şivenin fonetik gereklerine uyarlandığı ve çoğu zaman resme benzer bir karakterden oluşan yeni işaretlerin bu alfabaya eklendiği umumiyetle kabul edilmektedir. Bu tarz bir uyarlama ancak bilge, akıllı ve yüksek eğitilmiş bir kimsenin veya çok dil bilen çevirmenler arasından seçilmiş uzmanların işi olabilir⁴. Bu kişi ve kişiler ya hanın kendisi veya yüksek

Script, *AOH*, XLI, 1, 1987, s. 7-14; aynı yazı, *An Introduction to Turkology*, Szeged 1991, s. 55-62.

² Cf. L. Donçeva-Petkova, *Znatsi v'ru arheoloğiceski pamyetniki ot srednovkovna Bilgariya VII-X vek*, Sofya 1980, s. 18.

³ Sir Gerard Clauson, *Turkish and Mongolian Studies*, London 1962, s. 68.

⁴ "За каждой письменной системой [...] стоит конкретная личность её создателя, который по заранее намеченному плану оформляет на основе определенного письменного прототипа новую письменность для своего языка. Не следует представлять себе процесс создания письменности в виде некоторого коллективного творчества, т.е. таким образом,

rütbeli memurlardan biri tarafından bu önemli işle görevlendirilmiş olmalıdır. O dönemlerde yazılı sözün insanlar üzerinde sihirli bir etkisi olduğu düşünülmekteydi⁵. Böylesine etkili olan yazının icad edilmesi veya ödünç alınması herhalde diğer topluluklar ve diğer beyler nezdinde takdir edilecek ve imrenilecek bir hadiseydi; tabii aynı zamanda, kültür düzeyinin ve siyasi gücün bir ifadesiydi. Baştaki hükümdara kendi devlet arşivini oluşturma, devlet yazışmalarını yapabilme ve önemli hadiseleri kaydedebilme imkânını vermektedir. Birçok milletin, yazı sistemlerini yaratan veya reformdan geçiren kimseleri hatırlayıp yad etmiştir; mesela, Saint Cyril ve Saint Methodius, Saint Mesrob Mashtots, Ulfilas Wulfila), hP'ags-pa Lama ("Saygıdeğer") vs. Öyleyse niçin runik alfabelerin hangi şartlarda meydana geldiği hakkında hiç bir bilgimiz yoktur? Türklerin yazıya verdikleri değeri -hatta bir tek metnin yazılmasına bile verdikleri değeri- bilmemiz bu sessizlik karşısında bizi daha da büyük bir hayrete sevk ediyor. Mesela, Köl Tegin anısına dikilen anıtın yazıtını yazan Yollug Tigin kendi adının da bu yazıtta yer almasını uygun bulmuştur⁶.

Yazı tarihinde anonimliği yadırgamıyoruz. Bu konuda I. J. Gelb şunları yazıyor. "Bütün büyük kültür hamlelerinde olduğu gibi yazı tarihinde de dehalarn belirleyici rolünü teslim etmemiz gerekir. Bu kimseler diğerlerinin sadece tefekkür ettiği veya denemeyle uğraştığı bir alanda yazı meselesini pratik bir şekilde dönüştürmeyi başarmışlardır. Maaalesef, yazı tarihindeki en önemli icatları yapan büyük adamların isimlerini bilmemekteyiz (...) bu isimler geçmişin karanlığında ebediyen yok olmuştur⁷.

Delillerin yok olduğu bir ortamda araştırmacının yapacağı iş paralelliklere bakmak ve hipotezler kurmak olacaktır. Şu düşünceler beliriyor: Mahalli gelenekler bu değerli şahısların isimlerinin belirtilmesine izin vermemekteydi (bu görüşe katılmak biraz zordur); hükümdar bu değerli kimselerin rüşvetle kandırılır veya diğer

будто одним лицом в определенный момент создается какое-то количество письменных знаков, далее кто-то добавляет ещё какое-то число знаков, позднее появляются ещё определенные знаки и т. д., пока не возникнет графическая система, достаточная для выражения основных звуковых единиц языка. [...] В дальнейшем, в процессе сволуции созданной таким образом (т. е. в результате единого творческого акта её создателя) письменной системы, письменность может претерпевать определенные системные и графические преобразования с целью её усовершенствования и более полного и адекватного выражения звуковых противопоставлений [...]", Thomas V. Gamkrelidze, "Alphabetic Writing and the Old Georgian Script", *A Typology and Provenience of Alphabetic Writing Systems*, by [başlık ve metin Gürcüce], Önsöz: Akaki Shanidze, Tbilisi 1989, s. 259, dipnot.

⁵ Annemarie von Gabain, "Inhalt und magische Bedeutung der alttürkischen Inschriften", *Anthropos*, 48, 1953, s. 544.

⁶ "The one who has inscribed all inscriptions - I, Prince Yolluy, the nephew of Prince Kül, have inscribed (all these inscriptions) [...] on this stone and this wall", Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, The Hague 1968. Ural and Altaic Series, Cilt 69, s. 272.

⁷ I. J. Gebl, "Forms of writing", *The New Encyclopaedia Britannica*, Cilt 19, s. 1039.

hükümdarlar kıskanır düşüncesiyle isimlerini belirtmek istememekteydi vs. Bence asıl sebep, bu kimse veya kimselerin yabancı etnik kökeni olmalarıydı. İki hususun özellikle üzerinde durmak gerekir. Bu hususlardan birincisi, hükümdar ile uzman veya reformcu arasındaki ilişkidir. Uzman kimse köle veya serbest olabilir, serbest şahıs olarak o milletten veya yabancı olabilir. O dönemlerde çok yaygın olan şiddet olaylarını bir kenara koyacak olursak, iki taraf arasındaki ilişki *do, ut des* türünden bir ilişki olabilir. Bu iş için seçilen kişi uygun bir yazı modeli bulmakla, bu modeli hükümdarın veya çevresinin konuştuğu dile veya şiveye özel işaretler ekliyerek uygulamakla, hükümdarın çevresine ve ailesine okumayı ve yazmayı öğretmekle, arşiv kayıtlarını tutmakla görevliydi. Bütün bu önemli görevler meziyet ve ehliyet gerektirmekteydi; ve mukabilinin de altın veya imtiyazlar şeklinde karşılanması gerekmektedir. İmtiyazlar söz konusu olduğunda çeşitli hususlar gündeme gelmekteydi: Mesela, uzmanın ve dindaşlarının dinini hükümdarın tasvibi, uzmanın iyi gelir getiren imkanlar temin edebilmesi için daha uzun bir süre hükümdarın divanında kalması gibi. İkinci hususa gelince, o dönemlerde yazı yazmayla ilgili bilgiler genellikle çeşitli mezheplerin görevlileri, gezgin rahiplerin inhisarındaydı. Tevazuları, münzevi yapıları faaliyetlerinin anonimliğini açıklayabilir. Fakat, runik alfabenin anonim kalışını farklı sosyal gruplardan gelen eğitim görmüş politikacıların veya tüccarların tesiriyle açıklıyabileceğimizi düşünüyorum.

Türklerin millî alfabesi meselesi Moğolların millî alfabesi meselesiyle paralellik kurularak karşılaştırılabilir, bu hususa ilk dikkat çeken O. Donner, onun arkasından da Sir Gerard Clauson olmuştur. Clauson şöyle demektedir: "İdarî konularda yazının ehemmiyetini keşfeden Cengiz han, yeni mağlup ettiği Nayman Han'ın Çin kaynaklarında adı T'a-t'a T'ung-a olarak geçen ve Cengiz han tarafından esir edilen Uygur derfterdarını çağırıp Moğolcanın Uygur harfleriyle yazılabilmesi için bir sistem bulmasını ve devlet arşivini kurmasını emretmişti"⁸.

Tabii, tek başına mukayese yeterli değildir, hadiseleri kronolojik, siyâsî ve sosyal çerçevelerinde incelemek gerekir. Türklerin runik harfleri keşfetmesi veya kabul etmesi ile Moğol imparatorluğuna yazı sisteminin girmesi arasında 650 yıllık bir zaman farkı vardır. Fakat, iki durum arasında hiç değilse bir hususta benzerlik vardır: İki durumda da dinî kaygıları asıl gerekçeden saymamak gerekir. Daha önce de dediğimiz gibi, her ne kadar runik harfleri kullanan Türkler yazının sihirli gücüne inanmış olsalar bile, runik harflerle fal kitapları ve Mani metinleri yazmış olsalar bile runik harflerin kullanıma girmesini dinî faktörlere bağlamak doğru olmaz. Tam tersine, yazıyı siyâsî ve belki ticarî maksatlarla kullanmak üzere benimsemiş olduklarını düşünebiliriz. Sir Gerard Clauson'un mantıklı ve keskin görüşü şöyledir: "Eski Türkler dikkate mucip bir şekilde dindar değildiler (...), hiç bir zaman alfabeye ihti-

⁸ Clauson, "The Origin...", s. 56.

yaç duyacak kendilerine ait yerli bir rahip teşkilâtı olmamıştır. Bu sebeple, alfabe dinî bir maksat için icad edilmiş olamaz. Eski Türkler tüccar bir millet de değildiler. Hüküm sürdükleri topraklarda şüphesiz tüccarlar bulunmaktaydı ama bu tüccarlar Türk değildi. Büyük bir ihtimalle bu tüccarlar kendilerine ait bir yazı sistemi bulunan, Türkçe yazmak gibi bir ihtiyaçları olmayan Soğut veya Çinli tüccarlardı. Bu sebeplerle, Türklerde yazı, ticarî amaçlara hizmet için ortaya çıkarılmış olamamalı. Türklerde yazının devlet idaresine yönelik bir sebeple ve muhtemelen de kayıt tutma ihtiyacından ziyade iletişim amacıyla Türk hükümdarından birinin emri üzerine ortaya çıkarıldığı neticesine varıyoruz⁹.

Alfabe yaratmayı bir tek hamlede gerçekleşen bir hadise olarak ele alırsak yukarıda savunulan görüş hem çok berrak hem de geçerli görünmekte. Ancak, farklı mazilere sahip birden fazla runik alfabe türü olduğunu farz edersek -ki farzetmemiz gerekir- durum değişir ve her yönüyle yeniden incelenmesi gerekir. I. L. Kızlasov, paleografi araştırmalarını bir dizi yazıda neşretmiş ve farklı muhtevalı bir çok alfabelerin olduğunu göstermeye çalışmıştır. Neticede bu bir çok runik alfabenin iki ana guruba ayrıldığını, Asya gurubu diye adlandırdığı bir kolun Orhon, Yenisey ve Talas nehirlerinin havzalarına ait alfabeler olduğunu, Avrasya gurubu diye adlandırdığı ikinci kolun ise Don, Kuban, Güney Yenisey, Açıktaş (yani ikinci Talas) nehirlerinin havzalarına ve Isfara (yani Fergana)ya ait alfabeler olduğunu söylemiştir¹⁰. Buna ilave olarak, NagyszentMiklós ve Szarvas yazıtlarının bu iki guruptaki alfabelerden hiç birine uymadığını¹¹ ve Murfatlar -Pliska'daki alfabe ile Kiev (Cairo'daki) alfabenin farklı alfabeler olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Doğu Türk runik alfabesinin yapısını ve imlâ kurallarını tahlil ederek konuya girersek, A. Róna-Tas bu alfabenin dört evre geçirdiğini ön görmektedir. Róna-Tas'a göre, "İlk etapta bir Türk grubu kuzey Arami, tipinde, Eski Soğutçaya, Aramazcaya ve Pehleviceye benzeyen fakat bunlardan hiç birinin tam bir eşi olmayan bir alfabe aldı (...) İkinci etapta Türkler Türkçenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeni harfler geliştirdirler (...) Üçüncü etapta bu yazı ortak Türkçe konuşan bir

⁹ Clauson, "The Origin...", s. 52-53.

¹⁰ "[...] необходимо признать существование двух палеографически отличных групп рунических алфавитов. Первая [...] объединяет основным народом знаков три самостоятельных алфавита: енисейский, орхонский и таласский. Вторая [...] состоит из пяти описанных здесь алфавитов" [...] "Материала позволяют выдвинуть гипотезу о существовании особой, ранее не вычленяемой востоковедами группе рунических алфавитов. К ней относятся донской, кубанский, ачикташский, исфаринский и южноенисейский алфавиты", I. L. Kızlasov, *Drevnetyurkskaya runičeskaya pismennost' Evrazii*, Moskova 1990, s. 153-154 ve 149.

¹¹ I. [L.] Kızlasov, "Novie dannie o proishodjenii i rasprostraneni drevnetyurkskoj runičeskoy pismennosti Evrazii", *Problemi na prabilgarskata istorii i kultura*, 2, Sofya, 1991, s. 17.

topluluğa mal edildi (...) Dördüncü etapta ise yeni bazı harflerle Yenisey yazıtları gibi mahalli bir takım varyantlar ortaya çıktı (...)"¹².

A. Róna-Tas'ın hipotezi esas itibariyle dil ile ilgili gözlemlere dayanmaktadır ve derinliğine rağmen tartışmaya açıktır. Tabii, hemen bazı yepyeni ve önemli sorular sormaya yöneliyoruz: Róna-Tas'ın teklifi ne ölçüde I. L. Kızılasov'un yukarıda belirtilen paleografik delillere dayanan tasnifine bağlanabilir? Bu bağlantıyı kurmanın zorlukları hemen ilk bakışta aşıkârdır çünkü A. Róna-Tas "Türkler", "ortak Türkçe konuşan bir topluluk" gibi çok genel mefhumlardan söz etmekte, Yenisey gibi bir kelime kullanırken bile bunu coğrafi, etnik ve tarihî yönden belirlememektedir. Diğer taraftan, Avrasya yazısının tahlilinin konu dışında bırakılmıyacağı açıktır.

Herkesin bildiği üzere geniş anlamda yazının yayılması iki şekilde olmuştur ve bu iki farklı yöntem doğrultusunda bilim adamları arasında iki ekol meydana gelmiştir. Bu iki görüşten biri "kendiliğinden oluşum" teorisidir, ikincisi ise "tasarlanarak yapılan uyarlama" teorisidir. Birinci görüşü destekleyenler yazı sisteminin sınır tanımadan bir yerden diğer bir yere yayıldığını, farkında olunmadan basit taklit yoluyla yerleştiğini var saymaktadır. İkinci görüşü destekleyenler ise bir yazının icadının veya kabul edilmesinin merkezden yönlendirmeyle olduğunu, uzmanlar tarafından sivil veya dinî bir otoritenin denetiminde gerçekleştirildiğini savunmaktadır¹³. Müşahhas bir yazıyı ele aldığımızda acaba bu iki yöntem aynı anda ve aynı mekânda gerçekleşebilir mi sorusu beliriyor, tabii. Söz konusu runik alfabe olduğunda: beylerin himayesinde, yerli dili çok iyi bilen yabancı uzmanların hizmetiyle biri biri ardına yapılan uyarlama hamlelerinden söz edebileceğimizi düşünüyorum. Türklerin ilk hamlesi konusunda önce Otto Donner ve sonra da Sir Gerard Clauson baş kahraman olarak bir aday göstermişlerdir. Tahminlerine göre bu baş kahraman, bu girişimi başlatan veya hami rolünde bulunan, (Sindjibu veya Dizaboulos olarak da bilinen) İstemi handır. Her iki bilim adamı da İstemi hanın Bizanslılar, Sasaniler ile diplomatik ve ticarî ilişkiye girdikten sonra 6. yüz yılın üçüncü çeyreğinde runik alfabetesini icat ettiğini düşünmektedirler¹⁴. Hiç bir tarihi mesnede dayanmayan bu görüş cazip bir hipotezdir. Otto Donner, kendi görüşünde tereddüt uyandıran hususlar olduğunu kabul etmektedir¹⁵.

¹² Róna-Tas, *An Introduction...*, s. 57-58.

¹³ "Personnellement, en matière d'histoire de l'écriture, nous ne sommes pas «spontanéiste»; nous croyons que la transmission de l'alphabet ne se fait point par imitation populaire diffuse, mais résulte d'entreprises concertées, menées par des experts sous le patronage des pouvoirs locaux (civils et religieux), M. Lejeune, *A-t-il existé un syllabaire tyrhénien*, REG, LXXX, 1967, s. 41.

¹⁴ Clauson, "The Origin...", s. 55-56.

¹⁵ Donner, *a.g.e.*, s. 17.

Sir Gerard Clauson'un hipotezi alfabe icad edildikten sonra Türkçe konuşan topluluklar arasında kendiliğinden yayıldığı görüşüdür. Clauson, yeni alfabenin farklı şivelerin ihtiyaçlarına uygulanırken karşılaşılacak zorluklara değinmemektedir: "Bu alfabenin o dönemde Türkçe konuşan dünyaya hemencecik yayılmasında şaşılacak bir durum yoktur. Böyle bir alfabe ortaya koyduktan sonra Türkçe konuşan herhangi bir kimse yazı yazmak istediğinde bu alfabeyi kullanabilirdi. Gerçekte de, ilk Uygur hükümdarlarının ilk abidelerinde kullandıkları alfabe bu alfabe olmuştur"¹⁶.

Uygurların bu alfabeye kattıkları yenilikler hakkında hiç bir bilgimiz bulunmamaktadır. Üst sınıf Türkülerin konuştuğu şive ile üst sınıf Uygurların konuştuğu şive arasında kayda değer bir fark olmadığını da düşünebiliriz. Clauson'un, Türkçe konuşan herhangi bir kimsenin yazı yazmak istediğinde bu alfabeyi kullanabileceği görüşü bizce şüphelidir. İ. L. Kızlasov'un bu alfabeyi bildiklerini iddia ettiği Tuva'da yaşayan Çikler de acaba aynı rahatlıkla bu alfabeyi kullanabiliyor muydu?¹⁷

Şimdi de uzun zamandan beri tartışılmakta olan fakat hala cevaplandırılmamış bir meseleye dönelim: acaba ne sebeple bir sesi ifade etmek için birden fazla şekilli runik işaretler kullanılmıştır? Bu farklı şekiller dialekt farklarını mı göstermektedir yoksa daha başka sebeplere mi, mesela, yazının yazıldığı zeminin malzemesine veya yazıyı yazan kişinin ustalığına mı bağlıdır? Her ne kadar O. Pritsak, A. Róna-Tas, E. Hovdhaugen ve diğerleri bu konuda yetkiyle görüş belirtmişlerse de henüz kesin bir neticeye varmak için çok erkendir. Bazı hallerde çift veya üçlü şekillerin mevcudiyetini imlâya veya gramer kurallarına bağlamak mümkündür, bazı hallerde ise şive farklarını yansıtmak üzere tasarlanmış başarısız gayretler olduğu anlaşılıyor. Bu arada, harflerin şeklinde ilk bakışta bile görülen küçük farklar üzerinde durmamak gerekir. Bir şeklin kavisini ister büyük olsun ister küçük veya bir açının genişliği ister dar olsun ister geniş her iki hat şekli aynı harfi işaret etmektedir. Sir Gerard Clauson'un dediği gibi farklı olduğu hayal edilen bu şekilleri tespit edip tahlil etmek abestir. Paleografik çalışmaları mantık dahilinde ve fonolojiye dayandırarak yürütmelidir.

¹⁶ Clauson, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁷ İ. L. Kızlasov, *Paleografiçeskoe issledovanie aziatskih runičeskih alfavitov*", *Sovjetskoye Etnografiya*, 1991/4, s. 69.